

e-ISSN: 2651-3595

kalemlname

10. Yıl

Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

10/19
Haziran 2025

DergiPark
AKADEMİK
SÖBIAD

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL
SIA
Scientific Indexing Services

EBSCOhost
Academic
Resource
Index
ResearchBib

Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

e-ISSN: 2651-3595

Cilt [Volume]: 10

Sayı [Issue]: 19

Haziran [June] 2025

Dergi Eski Adı: Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)

(Eski ad altında yayımlanan sayılar: 2016, Cilt:1 Sayı:1-2; 2017, Cilt:2 Sayı:3-4; 2018, Cilt:3 Sayı:5)

Eski e-ISSN: 2547-9504

Previous Title: *The Journal of Kırıkkale Islamic Sciences Faculty*

(Year Range of Publication with Former Title: 2016-2018 Vol:1, No:1-Vol: 3, No:5)

Former e-ISSN: 2547-9504

Kapsam: Sosyal Bilimler-Dinî Araştırmalar

Scope: Social Sciences-Religious Studies

Periyot: Yılda 2 Sayı (Haziran & Aralık)

Period: Biannually (June & December)

Yayın Dili: Türkçe, İngilizce, Arapça, Almanca

Publication Language: Turkish, English, Arabic, German

Kalemlname, yılda iki sayı yayımlanan uluslararası bilimsel ve hakemli bir dergidir.

Kalemlname is an international peer-reviewed academic journal published twice a year.

Makaleler; Türkçe-İngilizce başlık, öz (en az 150 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram), İngilizce özet (en az 200 kelime) ve İSNAD Atıf Sistemi'ne uygun olarak hazırlanan kaynakça içerir.

Articles contain an Turkish-English title, an abstract (at least 150 words), keywords (at least 5 concepts), a summary (at least 200 words), and a bibliography prepared with the ISNAD.

Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

kalemname

10. Yıl

Kırıkkale University The Journal of Faculty of Islamic Sciences

El-Cezîre Bölgesi'nde İlk Fetihleri Başlatan Sebepler (Hz. Ömer Dönemi'ne Kadar)*

Adem ŞAHİN

Yüksek Lisans Öğrencisi

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Kırıkkale, Türkiye

adem_yozgatli@hotmail.com

orcid.org/ 0009-0005-8820-6883

Zekeriya AKMAN

Prof. Dr.

Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

İslam Tarihi Anabilim Dalı

Kırıkkale, Türkiye

zekeriyaakman@kku.edu.tr

orcid.org/0000-0001-7445-0539

Öz

İslam, barış ve güveni esas alan bir din olarak savaşı ancak kaçınılmaz durumlarda başvurulacak son çare olarak kabul eder. Kur'an-ı Kerim'de savaş, yalnızca belirli şartlar altında meşru kabul edilmiş ve Müslümanların savaşı keyfi değil, zaruret halinde bir çözüm aracı olarak gördükleri açıkça belirtilmiştir. Bu çerçevede fetihler, yalnızca toprak kazanımı amacı gütmemiş; İslam'ın yayılması, adaletin tesisi ve toplumsal huzurun sağlanması gibi hedefleri de içinde barındırmıştır. İslam fetihlerinin temelinde Allah'ın rızasını kazanma, zulmü ortadan kaldırma ve hak ile adaleti hâkim kılma anlayışı yer almaktadır. Bu fetihler yalnızca askerî zaferlerden ibaret kalmamış; aynı zamanda sosyal, kültürel ve dini etkileşimleri de beraberinde getirmiştir. el-Cezîre Bölgesi, coğrafi konumu ve stratejik önemi dolayısıyla fetih hareketlerinde öne çıkan bir bölge olmuştur. Ticaret yollarının kavşağında yer alması, bölgeyi ekonomik ve askerî bakımdan cazip kılmıştır. Özellikle Hz. Ömer (ö.644) döneminde, İslam Devleti'nin Bizans ve Sasani tehditlerine karşı genişlemesi sürecinde, bu bölgeye yönelik fetihler hız kazanmıştır. Bu dönemdeki fetihlerin arkasında siyasi (bölgesel tehditlere karşı savunma), dinî (İslam'ın mesajını yayma), sosyal (adaletsizlikle mücadele) ve iktisadi (ticaretin kontrolü ve kaynak temini) gerekçeler yer almıştır. Sonuç olarak, el-Cezîre, İslam tarihinde önemli bir yere sahip olmuş; gerçekleştirilen fetihler hem bölgenin kaderini hem de İslam dünyasının siyasi ve kültürel gelişimini şekillendirmiştir.

Değerlendirme:

2 Dış Hakem (Çift Taraflı Körlleme)

Benzerlik Taraması:

Bu makale, intihal.net ile taranmıştır. İntihal içermediği tespit edilmiştir.

Etik Beyan:

Bu makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuştur.

Tarafsızlık:

Makalenin yayın sürecinin tüm aşamalarında bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınmıştır.

Çıkar Çatışması:

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman:

Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Etik Bildirim:

kalemlnamedergi@gmail.com

Lisans:

CC BY-NC 4.0

Yayıncı:

Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Atıf:

Şahin, Adem-Akman, Zekeriya. "El-Cezîre Bölgesi'nde İlk Fetihleri Başlatan Sebepler (Hz. Ömer Dönemi'ne Kadar)". *Kalemlname Dergisi* 10/19 (Haziran 2025), 147-167.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Hz. Muhammed, Hz. Ömer, Fetih, el-Cezîre Bölgesi.

*Bu makale Prof. Dr. Zekeriya Akman danışmanlığında hazırlanan "Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin İslamlaşma Süreci" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Reasons Behind The Initial Conquests in The al-Jazira Region (Until The Period of Umar)*

Adem ŞAHİN

Postgraduate Student

Kırıkkale University Institute of Social Sciences

Department of Islamic History and Arts

Kırıkkale, Türkiye

adem_yozgatli@hotmail.com

orcid.org/ 0009-0005-8820-6883

Zekeriya AKMAN

Prof. Dr.

Kırıkkale University Faculty of Islamic Sciences

Department of Islamic History and Arts

Kırıkkale, Türkiye

zekeriyaakman@kku.edu.tr

orcid.org/0000-0001-7445-0539

Abstract

Islam, as a religion based on peace and trust, regards war as a last resort only in unavoidable situations. In the Quran, war is legitimized only under certain conditions, and it is clearly stated that Muslims do not view war as arbitrary but as a means of solution in cases of necessity. In this context, conquests did not solely aim to gain territory; they also carried goals such as the spread of Islam, the establishment of justice and the social peace. At the core of Islamic conquests is gaining Allah's approval, eliminating oppression and establishing truth and justice. These conquests were not limited to military victories only; they also brought about social, cultural and religious interactions. The al-Jazira Region had been a prominent region in conquest movements due to its geographical location and strategic importance. Being located at the crossroads of trade routes made the region attractive in economic and military terms. Especially during the period of Omar (Umar ibn al-Khattab), conquests in this region gained momentum during the expansion of the Islamic State against Byzantine and Sassanid threats. The conquests in this period were motivated by political (defence against regional threats), religious (spreading the message of Islam), social (combating injustice) and economic (control of trade and provision of resources). As a result, al-Jazira held a significant place in Islamic history; the conquests that took place shaped both the fate of the region and the political and cultural development of the Islamic world.

Reviews:

Two External Reviews (Double-blind)

Plagiarism Checks:

The article was checked with intihal.net and found to be free of plagiarism.

Ethical Statement:

This article was prepared in accordance with scientific and ethical principles.

Impartiality:

Scientific impartiality was maintained throughout all stages of the publication process.

Conflicts of Interest:

No conflict of interest was declared.

Funding:

No funding, grant, or other support has been received.

Complaints:

kalemlnamedergi@gmail.com

Licence:

CC BY-NC 4.0

Publisher:

Kırıkkale University Faculty of Islamic Sciences

Cite as:

Şahin, Adem-Akman, Zekeriya. "Reasons Behind The Initial Conquests in The al-Jazira Region (Until The Period of Umar)". *Kalemlname Journal* 10/19 (June 2025), 147-167.

Keywords

Islamic History, Prophet Muhammad, Caliph 'Umar ibn al-Khaṭṭāb, Conquest, Al-Jazira Region.

*This article is derived from the master's thesis titled "The Islamization Process of the Southeastern Anatolia Region," prepared under the supervision of Prof. Dr. Zekeriya Akman.

Giriş

İslam kelime anlamı olarak “esenlik, güvenlik ve barış” gibi kavramları ifade eder. Kur'an-ı Kerim'in temel prensiplerine ve Hz. Muhammed'in uygulamalarına bakıldığında, bireyler ve toplumlar arasındaki sorunların genellikle savaşla değil, barışçıl yollarla çözüldüğü görülmektedir.¹ Kur'an-ı Kerim'de geçen “Hepiniz topluca barışa giriniz.”², “Barışa yanaşırlarsa, sen de hemen yanaş.”³, “Din hakkında sizinle savaşmayan, sizi yurdunuzdan çıkarmayanlarla dost olun.”⁴ gibi ayetler de bu durumu güzel bir şekilde açıklamıştır. Hz. Peygamber de hayatında savaştan kaçınan bir politika izlemiş her zaman barışı öncellemiştir. Konu ile ilgili Abdullah b. Amr'dan rivayet edildiğine göre, Resulullah şöyle buyurmuştur: “Düşmanla karşılaşmayı dilemeyin. Allah'tan afiyet isteyin...”⁵ Buhârî'de geçen başka bir rivayette de ...Sehl ibn Sa'd şöyle demiştir: “Resulullah'a, Kubâ'daki Amr ibn Avf oğulları arasında bir kavga meydana geldiği haberi ulaştı. Resulullah, sahabilerinden birtakım insanlarla, onların arasında barış yapmak üzere hemen yola çıktı.”⁶ Bu rivayetler bize Hz. Peygamberin savaştan yana değil, barıştan yana olduğunu uygulamalı bir şekilde gösteren örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

İslam dininde savaş, sorunların çözümünde son çare olarak başvurulacak alternatif bir yol olmuştur. İnsanlar, toplumlar ve devletlerarası ilişkilerde esas alınan temel düşünce savaş değil barıştır. İslam bu birimler arasındaki sorunların zulüm, baskı, savaş yoluyla değil; adalet, karşılıklı fikir alışverişi ve barış içinde çözülmesini istemiştir. İslam'ın bu öğütlerini dikkate alan Müslümanlar da hiçbir zaman savaşı başlatan taraf olmamıştır. Kur'an-ı Kerim'in emirleri ve Hz. Muhammed'in uygulamaları doğrultusunda Müslümanlar her zaman çözüm yolu olarak barışı seçmişler, savaşa son çare olarak başvurmak zorunda kalmışlardır. Müslümanlar ancak Kur'an-ı Kerim'de savaşı meşru kılan sebepler oluştuğunda savaşa başlamışlardır. Örneğin, Müslümanlar için dokunulmaz olarak kabul edilen değerler çiğnenmesi, yaşama, din ve vicdan özgürlüğü hiçe sayılması kısaca bozulan barış ortamını tekrar oluşturup adalet ve eşitliğin yeniden toplum hayatında etkin olabilmesi için savaş yolu seçilmiştir.

İslam tarihinin ilk dönemlerinde el-Cezîre, bugünkü Güneydoğu Anadolu, Kuzeydoğu Suriye ve Kuzeybatı Irak'ı içine alan geniş bir coğrafi bölgeyi ifade eder. Jeopolitik konumu, ekonomik potansiyeli ve stratejik önemi nedeniyle tarih boyunca farklı medeniyetlere ve toplumlara ev sahipliği yapmış bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölge tarih boyunca Akdeniz-Asya ile Mezopotamya-Anadolu arasında bir tampon bölge konumunda olmasından kaynaklı tarih boyunca birçok devlet ve millete ev sahipliği yapması, birden fazla devletin bu bölgeye hâkim olmak için birbirleriyle verdikleri mücadele de bu toprakların ne kadar önemli olduğunu bizlere göstermektedir. Bulunduğu konum itibarıyla ve İslam ordularının bu bölgelerde fethettikleri toprakları koruma ve hamiyetini devam ettirme açısından el-Cezîre Bölgesi Hz. Ömer'in ve İslam ordularının da önemli hedeflerinden biri olmuştur.

¹ Mehmet Azimli, *Hz. Safvan b. Muattal ve Adıyaman Bölgesinin İslamlaşması* (Diyarbakır: Adıyaman Belediyesi Kültür Yayınları, 2008), 75.

² el-Bakara 2/ 208.

³ el- Enfâl 8/61.

⁴ el-Mümtehin 60/8.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el- Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Hadislerle İslam (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.) 4/433 “Temennî”, 8.

⁶ Buhârî, “Sulh”, 3.

Bu makalede, özellikle Hz. Ömer devrinde gerçekleştirilen İslam fetihleri çerçevesinde el-Cezîre Bölgesi'nde ilk fetihleri başlatan sebepler incelenmektedir. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılması ve konuya açıklık getirmesi açısından; Fetih kavramı, Hz. Muhammed ve Hz. Ömer Dönemine kadar olan fetihlerin genel sebepleri, İslam fetih politikası ve batılı ilim adamlarının İslam fetihleri hakkındaki görüşleri ile ilgili başlıklarda da kısa bilgi verilmiştir.

1. Fetih Kavramı

Arapça فتح (fe-te-ha) kökünden gelen fetih kelimesi sözlükte “açmak, yol göstermek, yardım etmek, hüküm vermek, galibiyet ve zafere ulaşmak” anlamlarına gelmektedir. Bir terim olarak fetih, Müslümanlar için sadece toprak kazanımı değil; kalpleri ve zihinleri İslam'ın hakikatine açma çabasıdır. Bu kavram, öncelikle insanın iç dünyasına hitap ederek onu hak ile buluşturmayı, ardından da bu buluşmanın önündeki engelleri ortadan kaldırarak İslam'ın mesajının özgürce ulaşabileceği bir ortam oluşturmayı ifade eder.⁷

Fetih kelimesi, adını Kur'an'da müminlerin geçmişteki ve gelecekteki maddi ve manevi zaferlerinin anlatıldığı Fetih Suresi'nden almıştır. Aynı zamanda İslam tarihçileri bu kelimeyi, İslam fetihlerini diğer milletlerin istilâ ve işgallerinden ayırmak, onlara özgü ve özel bir anlam kazandırmak amacıyla kullanmışlardır.⁸

Fetih kavramını sadece “toprak kazanmak” anlamında kullanmak da doğru olmayacaktır. Bununla birlikte bu kavram İslam medeniyetinde bir yeri adalet, hoşgörü, güven ve barış içinde yönetme sorumluluğu anlamını da içermektedir. Bu cümle bağlamında bakıldığında zaman fetih; zulmü sona erdirmek, sosyal düzeni sağlamak ve adil bir yönetim anlayışını yaymak için bir araç olarak görülmüştür demek yanlış olmayacaktır. Bundan dolayı da fetihlerin temel amacı İslam dininin ahlaki ve hukuki değerlerini tüm dünya üzerinde hâkim kılmak olmuştur.

Fetih kavramının arka planında hem maddi hem de manevi yön bulunmaktadır ancak Allah'ın mesajının ulaştırılması, gönüllerin İslam'a açılması, zulmün kaldırılması gibi manevi yön daha ağır basmaktadır ve fethitte bu gibi manevi amaçlar ön planda tutulmaktadır. Hz. Peygamber ve onu takip eden Müslüman toplumlar da her zaman maddi yönü olmakla birlikte fetih kavramının manevi yönünü önceleyerek uygulamaya çalışmışlardır. Takip ettikleri ilke toprakları değil de gönülleri fethetmek olmuştur. İslam'ı, ulaştıracakları topraklara savaş yoluyla değil barış içerisinde ve gönülleri kazanma yoluyla ulaştırmayı amaçlamışlardır. Hz. Peygamberin hayatı da bu durum ile ilgili birçok örnek ile doludur. Konu ile ilgili örneklerle giriş kısmında değinilmiştir. Yeri gelmişken bir örnek daha verilecek olursa Sahih-i Müslim'de geçen, Ebû Hureyre 'den gelen rivayette Hz. Peygamber: “Düşmanla karşılaşmayı (harbe girişmeyi) istemeyiniz. Fakat düşmanla karşılaşınca da (harbin bütün çetinliklerine karşı) sabrediniz.” buyurdu.⁹ Bu örnekte de görülüyor ki Hz. Muhammed, hiçbir zaman düşman ile karşılaşıp savaşmayı istememiştir ve ashabına da bunu öğütlemiştir. Savaş kaçınılmaz olduğu durumlarda ise tüm zorluklara karşı sabırlı olmayı söylemiştir. Hz. Peygamberin barıştan yana olduğunu gösteren bir başka örnek ise Hudeybiye

⁷ Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, çev. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/1187.

⁸ Mustafa Fayda, “Fetih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/467.

⁹ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahih*, “Cihad ve Siyer”, 19.

Barış Anlaşması imzalanmadan önce yaşanan olayı söyleyebilmekteyiz. Hz. Peygamber, Mekke'yi ziyaret için yola çıktığında niyetlerinin barış olduğunu göstermek için yanlarına sadece yolcu kılıcı denilen kılıcı almış ve bu kılıçtan başka savaş aleti ve silahı almamışlardır.¹⁰

Bu noktada, Kur'an-ı Kerim'de savaşı meşru kılan sebeplerin açıklanması da yerinde olacaktır. Zira Müslümanlar, savaşı keyfi olarak değil, zorunlu bir durum karşısında son çare olarak tercih etmişlerdir. Bu bağlamda, Kur'an-ı Kerim'de yer alan savaşla ilgili ayetler incelendiğinde, savaşı meşru kılan gerekçeler şu şekilde özetlenebilir: Müslümanlara yönelik saldırı ve tecavüzlere karşı koymak maksadıyla yapılan savunma savaşı.¹¹ Anlaşmalara uymamakla ortaya çıkan güvensizlik ve bunalım ortamında olabilecek tehlikelere karşı savaş.¹² Herhangi bir bölgede insanlara yönelik yapılan zulmün ortadan kaldırılması için yapılan savaş.¹³ Düşmanca tavır sergileyip İslam toplumunda düzene zarar veren ve fitneye sebep olanları cezalandırmak için savaş.¹⁴

Yukarıda sıralanan maddelere bakıldığında, Müslümanlar her zaman ilk adım olarak barış yolunu seçmişler ve barış ortamının oluşması için mücadele etmişlerdir. Barış ortamının oluşmadığı, çözüm için savaştan başka seçenek kalmadığında son çare olarak savaş yoluna gitmişlerdir. Ancak bu hususta da Bakara Suresi'nde geçen "Size karşı savaş açanlara, siz de Allah yolunda savaş açın. Sakın aşırı gitmeyin, çünkü Allah aşırıları sevmez."¹⁵ emri gereğince de aşırılıktan uzak, İslam savaş hukuk kurallarına bağlı kalarak bir savaş yapmışlardır.

2. İslam Dininin Fetih Politikası

İslam dini, fetih kavramı ile sadece toprak kazanmayı değil, insanlara İslam'ın barış ve adalet mesajını ulaştırmayı gaye edinmiştir. İslam fetih politikasının merkezinde her zaman adalet, eşitlik ve hakların korunması gibi maddeler yer almıştır.

İslam'da öldürmek değil yaşatmak esastır. Allah hem İslam dininde hem de İslam'dan önceki vahiy kaynaklı dinlerde insan hayatının kutsal, dokunulmaz olduğunu bildirmiştir ve bundan dolayı bir canı korumayı bütün insanlığı korumak kadar üstün bir fazilet saymış; hukuki bir gerekçe olmadan bir cana kıymayı da bütün insanları öldürmek kadar büyük bir cinayet olarak değerlendirmiştir. Bu husus Kur'an-ı Kerim'de "... Kim, bir insanı, bir can karşılığı veya yeryüzünde bir bozgunculuk çıkarmak karşılığı olmaksızın öldürürse, o sanki bütün insanları öldürmüştür. Her kim de birini (hayatını kurtararak) yaşatırsa, sanki bütün insanları yaşatmıştır. ..." ¹⁶ ayetiyle de açık bir şekilde bildirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de de savaş ile ilgili ayetler incelendiği zaman birkaç noktada fetih hareketlerinin arka planına dair açıklamalar mevcuttur. Nisâ Suresi'nde geçen bu ayetler, fetihlerin arka planına dair bilgi de vermektedir. İlk olarak, yapılan her amelde olduğu gibi fetih hareketlerinde de amaç Allah rızasını kazanmak, ikinci olarak da her türlü haksızlığı ve zulmü ortadan kaldırıp adalet müessesini toplumda egemen kılmaktır.

¹⁰ Buhârî, "Meğâzî", 64.

¹¹ Kur'an-ı Kerim, el-Hac 22/39; el-Bakara 2/190,194; eş-Şûrâ 42/41.

¹² et-Tevbe 9/12,13.

¹³ en-Nisâ 4/75.

¹⁴ et-Tahrîm 66 / 9.

¹⁵ el-Bakara 2/190.

¹⁶ el-Mâide 5/32.

Her ne kadar sonradan tahrif edilmiş olsa da Tevrat'ta on emir olarak bilinen buyruklardan birisi de öldürmemek ile ilgilidir. Tevrat'ta geçtiği şekliyle “Adam öldürmeyeceksin.” (Tevrat/Çıkış, 10. bab, 13. ayet) ve “Yalandan uzak duracak, suçsuz ve doğru kişiyi öldürmeyeceksiniz. Çünkü ben kötü kişiyi aklamam.” (Tevrat/Adalet ve Doğruluk Yasaları, 23. bab, 7. ayet) gibi ifadeler de haksız bir sebepten insan öldürmenin sonucuna dikkat çekmektedir.

İslam fetihlerinin asıl gayesi i'lâ-yi kelimetullahtır. Hz. Muhammed fethin temel amacını sözleri ve uygulamalarıyla göstermiştir. Konuyla ilgili bir gün Hz. Peygambere; “Allah yolunda olan kimdir? Ganimet kazanmak için harp eden mi, cesaretiyle şöhret kazanma amacında olan mı, yoksa kabilesiyle dayanışma hâlinde bulunduğunu göstermek isteyen mi? diye sorulduğunda cevap olarak:” Hiçbiri değildir. Sadece Allah'ın adını yüceltmek için savaşan kimse Allah yolundadır.”¹⁷ karşılığını vermiştir. Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen başka bir rivayete göre, “Ya Resulallah, hangi insan daha faziletlidir?” diye soruldu. Resulullah, “Canıyla, malıyla Allah yolunda cihat eden mümin.”¹⁸ şeklinde bir açıklama yaparak burada bizlere İslam'ın fetih gayesini de göstermiş olmaktadır. Hz. Peygamberin bu ifadelerinden, İslam'ın zulmü, din seçiminden dolayı baskıyı ve hukuksuz saldırıyı ortadan kaldırmak için buna izin verdiği görülmektedir.¹⁹

İslam dininde, fethin amaçlarından biri de İslam'ın evrensel mesajlarını insanlara ve toplumlara ulaştırmak ve onları bu mesajlarla tanıştırmak olmuştur. Bu süreçte de insanlara hiçbir ferde baskı yapılmamış ve kişilerin din ve inanç özgürlüğü korunmuştur. Müslümanlar da bu yaklaşıma göre hareket etmiş ve Kur'an'ın; “Dinde zorlama yoktur. Artık hak ile batıl iyice ayrılmıştır.”²⁰ buyruğu gereğince İslam fetih politikasına uygun olarak gittikleri bölgelere İslam'ın ahlakını ve hukuk sistemini götürmüşlerdir. Zulüm ve adaletsizlik içinde yaşayan toplumlara huzur ve güven ortamı sağlamışlardır. Müslümanlar gittikleri bölgelerde ilk olarak bölge halkını İslam'a davet etmiş bununla birlikte İslam davetini kabul etmeyen halka baskı ve zulüm yapmamış, onların din ve ibadet özgürlüklerine de müdahale etmemiştir.

İslam fetih politikasına göre; fethedilen yerlerdeki insanlara, eski dinlerinde kalabilme özgürlüğüne sahip olması ve İslam devleti hakimiyeti ve himayesi altında özgürce ve güven içinde yaşayabilmesi için iki şart sunulmuştur. Bu şartlar da ilk olarak, bölge halkının ya Müslüman olması ya da İslam devletine cizye vermeyi kabul etmesiydi. Bu esas Hz. Peygamber'in Tevbe Suresi'nin 29. ayetine dayanarak Tebük Gazvesi sırasında uyguladığı cizye usulü örnek alınmak suretiyle ilk fetihlerden itibaren değişmeyen bir prensip hâlinde benimsenmiştir. Cizye, İslam devletindeki gayri müslim halkın erkeklerinden alınan baş vergisinin adıdır. Cizye ödemek şartıyla zimmi statüsüne girmeyi kabul edenlere din ve vicdan hürriyeti tanınıp mabetlerine dokunulmayıp ve ibadetlerine de karışılmamıştır. Müslümanlar fethettikleri bölgelerde yaşayan insanları, daha önceleri pek çok yerde yapıldığı gibi öldürme veya köleleştirme yoluna gitmemiş, kendilerine İslam tebliği ulaştıktan sonra ileride ihtida edeceklerini umdukları için onları zimmi statüsüne almayı daha doğru ve insani bulmuşlardır.²¹

¹⁷ Buhârî “Cihad”, 15.

¹⁸ Buhârî, “Cihad”, 2.

¹⁹ en-Nisâ 4/75-76

²⁰ el-Bakara 2/256.

²¹ Fayda, “Fetih”, 12/468.

İslam fetih politikasının bir gereği olarak İslam fetihleri devletin sınırlarının genişlemesini sağlamakla birlikte gayrimüslimleri zorla Müslüman yapmayı hedef almıyor; onları yalnızca İslam devletinin himayesi altında yaşayan insanlar olarak görüyordu. Başka bir ifade ile onların zorla Müslüman olmalarını değil, İslam'a tabi olmalarını, İslam'a girmeden kendi dinlerinde Allah'a itaat etmelerini sağlıyordu. Bu şekilde olmayıp fethedilen bölgedeki insanlara din seçimi konusunda bir baskı, zorlama veya ölümle tehdit gibi durumlar söz konusu olsaydı bu durumların sebep olacağı sorunlar kaçınılmaz olacaktı. Ölüm korkusu ile Müslüman olan bir kişinin kendisine hayrı olmayacağı gibi diğer Müslümanlara da hayrı olmayacak ve toplum hayatında münafıklığı tetikleyip bu tür insanların halk arasında çoğalmasından başka bir işe yaramayacaktı.

İslam dininin fetih politikası hakkında oryantalistlerin görüşlerine de değinmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Peki bu konuda batılı ilim adamlarının İslam fetihleri hakkındaki görüşleri nelerdir? Fetihlere hangi bakış açısından bakmışlar? Yapılan fetihler ile ilgili değerlendirmeleri nasıl olmuştur? Burada bunlarla ilgili bilgi vermekte yerinde olacaktır.

İslam fetihlerine bakıldığında tarih boyunca farklı kültürler ve medeniyetler tarafından farklı açılardan yorumlanmış ve değerlendirilmiştir. Batılı tarihçi ve ilim adamları da İslam fetihleri ile ilgili çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu fetih sürecini hem olumlu yönde hem de eleştirel bakış açısıyla ele almışlardır. Batı dünyasında İslam fetihleri daha çok siyasi, dinî ve kültürel etkiler üzerinden incelenmiş ve değerlendirme yapılırken bu etkenler üzerinden yorumlanmıştır. Konuya açıklık getirmesi bakımından eserlerinde İslam fetihlerinin farklı nedenlerle yapıldığını iddia eden Muir, Caetani, Gabrieli gibi bazı batılı ilim adamlarından örnekler vererek İslam fetihleri hakkındaki değerlendirmelerine bakabiliriz.

Değerlendirmesine bakılacak ilk isim 1819-1905 yılları arasında yaşamış, İskoç asıllı İngiliz şarkiyatçısı ve İslam tarihçisi, batılı önemli bilim adamlarından olan William Muir'dir.²² Muir, İslam fetihlerini ekonomik şartlar ve nedenler açısından bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Ona göre, Müslümanların yağmacılık ve açgözlülük sevgileri sonucu ortaya çıkan göçlerin sonucunda bu fetihler meydana gelmiştir. Bu konu hakkındaki görüşünü de eserinde şu şekilde dile getirmiştir:

Birbiri arkasından bütün kabileler, kadınları ve çocuklarıyla birlikte savaş için yola çıktılar. Fethedilen yerler ile ilgili haberlerde meydana gelen yağma, tahminlerinden çok daha fazladır. Bundan sonra tıpkı kovandan çıkan arılar veya çekirge sürüleri gibi yeni kabileler bu harekete katılmış; kuzey, doğu ve batıya doğru ilerlemişlerdir.²³

İslam fetihlerini ekonomik sebeplere bağlayarak Muir ile aynı görüşü paylaşan 1869-1935 yılları arasında yaşamış, ilk devir İslam tarihi üzerindeki çalışmalarıyla tanınan İtalyan şarkiyatçı Leone Caetani de İslam fetihlerini Müslüman Arapların göçüne bağlamaktadır.²⁴ Ona göre bu göçün nedeni büyük oranda yaşadıkları yer olan Arabistan'da meydana gelen kuraklıklar sonucunda Arabistan'ın fakirleşerek güç kaybetmesidir.²⁵

²² Christine Woodhead, "MUIR, Sir William", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/94.

²³ William Muir, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall* (London: The Religious Tract Society, 1898), 45.

²⁴ Mahmut H. Şakiroğlu, "Caetani, Leone", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/544-545.

²⁵ Leone Caetani, *Studi di Storia Orientale* (Milan, 1911), 368-371.

İslam fetihlerini ekonomik sebeplere bağlayan başka bir batılı ilim adamı Carl Heinrich Becker'dir. Becker 1876-1933 yıllarında yaşamış Alman şarkiyatçısı ve devlet adamıdır.²⁶ O da aynı şekilde, fetihlerin teşvik edilip meydana gelmesini açlık ve maddi imkanlar elde etme hırsı ile ortaya çıkan göçlere bağlamaktadır.²⁷

Buraya kadar görüşlerini özetlediğimiz üç araştırmacıya göre, ilk İslam fetihlerinin gerçekleştirilmesinde; kuraklık sonucu ortaya çıkan kıtlık, yağmacılık sevgisi, ganimet elde etme arzusu ve ekonomik açıdan daha uygun yerler bulmak gibi etkenler sebep olmuştur.

İlk İslam fetihleri sadece ekonomik sebepler açısından değerlendirilmemiştir. Bunun yanında dinî faktör açısından da bu fetihler batılı ilim adamları tarafından değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Din faktörü açısından değerlendirme yapan 1904-1996 yılları arasında yaşamış İtalyan şarkiyatçı, tarih ve edebiyat araştırmacı Francesco Gabrieli'ye göre İslam fetihlerinde din önemlidir.²⁸ Ona göre din, Araplar arasındaki ayrılıkları sonlandırmış ayrıca elit tabaka diye isimlendirdiği ve fetihlerin idaresini yürüten sahabileri de bir birlik hâline getirmiştir.²⁹

Gabrieli ile birlikte İslam fetihlerini din faktörü açısından değerlendiren başka bir ilim insanı da 1945-2015 yılları arasında yaşamış İslami ilimlerde özellikle de İslam tarihi alanında yaptığı şarkiyat çalışmaları ile bilinen Danimarka asıllı Amerikalı araştırmacı olan Patricia Crone'dir. O, Müslüman Arapların ilahi bir devlet teşkili ve fetih programına sahip olmaları gibi dini faktörlere dikkat çekmiştir.³⁰

Görüşlerine yer verilen araştırmacılara göre, fetihlerin arkasında, İslam dini hâkim olan etkindir. Yeni dinin getirdiği heyecan ile Müslümanlar fetihlere başlamıştır. Bu fetihler ile amaç da İslam fikirlerini yaymaktır.

İslam fetihleri sadece ekonomik ve dinî sebepler ile değil, bununla birlikte o günün siyasi ve sosyal şartları açısından da değerlendiren araştırmacılar olmuştur. 1932-2013 yılları arasında yaşamış olan Elias Shoufani, İslam fetihlerini bu açıdan değerlendirmiş batılı bir ilim adamıdır. Shoufani bu konu ile ilgili, Ridde savaşları ile İslam fetihleri üzerinde yaptığı çalışmada bu iki hareketin de Medine'de siyasi hakimiyetin bütün Arabistan ve Suriye çöllerindeki Araplar üzerine yayılmasını hedeflediğini ifade etmiştir. Buna göre Ridde savaşları İslam fetihlerinin başlangıcını teşkil etmektedir.³¹

Konuyla ilgili batılı bilim adamı ve araştırmacıların İslam fetihlerine dair görüşleri oldukça çeşitlidir ve farklılık göstermiştir. Bu fetihler değerlendirilirken daha çok ekonomik, dini, sosyal ve siyasal başlıklar altında bir değerlendirme olmuştur. İlim adamları bu değerlendirmeleri yaparken de çoğunlukla kendi tarihsel ve kültürel bağlamları çerçevesinde şekillendirmişlerdir.

²⁶ Abdülkerim Özaydın, "Becker, Carl Heinrich", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/288-289.

²⁷ Carl Heinrich Becker, "Die Ausbreitung der Araber", *Islamstudien* 1 (1924), 89-90.

²⁸ Mahmut H. Şakiroğlu, "Gabrieli, Francesco", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/461-462.

²⁹ Francesco Gabrieli, *Muhammad and the conquests of Islam* (Milan: world university library, 1968), 110.

³⁰ Patricia Crone, *Slaves on Horses The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 25-26.

³¹ Elias Shoufani, "Al-Riddah and the Muslim Conquest of Arabia", *University of Toronto Press*, (1972), 147.

3. Hz. Muhammed Devrinden Hz. Ömer Dönemine Kadar Fetih Politikası

İslam dininin fetih politikasına yukarıda genel hatlarıyla değinilmişti. Bu kısım da ise, bu dinin peygamberi olan Hz. Muhammed ve vefatından sonra başlayan Raşid Halifeler Dönemi'nin Hz. Ömer'e kadar olan kısmında uygulanan fetih politikasına, bu dönemlerde gerçekleştirilen fetihlerin sebeplerine ve fetih anlayışlarına kısaca değinilmeye çalışılacaktır.

Hz. Muhammed'in fetih anlayışına bakıldığında, onun sadece askerî başarı veya toprak kazanma hedefiyle hareket etmediği açıkça görülmektedir. Gerçekleştirdiği bu fetihlerde, daha çok İslam'ın yayılması, toplumsal adaletin sağlanması, zulmün sona erdirilmesi ve insanlara özgürlük sunulması gibi birden çok sebebin etkili olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bu fetih hareketlerinde bölge halkına karşı zorbalık veya baskı uygulanmayıp, insanlara İslam'ı tebliğ etmek amacıyla barışçıl yöntemlere başvurulmuştur. Fetih anlayışının temel taşı ise Bakara Suresi 256.ayette geçen "Dinde zorlama yoktur." ilkesi olmuştur.³² Bu ilke doğrultusunda Allah Resulü fetihler sırasında düşmanda olsa aşırı güç kullanımını yasaklamış, masum insanların, çocukların, kadınların ve yaşlıların zarar görmemesi için sıkı emirler vermiştir. Konuyla ilgili olarak Nâfi'den (ö.117/735) nakledildiğine göre, Abdullah b. Ömer ona şunları anlatmıştır: "Hz. Peygamber'in gazvelerinin birinde öldürülmüş bir kadın bulundu. Bunun üzerine Resulullah kadınların ve çocukların öldürülmesini kabul etmedi."³³

Hz. Peygamber sürekli olarak savaştan kaçınan bir politika izlemiş ve barışı tesis etmek için bütün seçenekleri değerlendirmiştir. "Düşmanla karşılaşmayı temenni etmeyin. Onlarla karşılaştığınızda ise sabredin!"³⁴ buyurarak aslında savaşın arzu edilen bir şey olmadığını net bir şekilde dile getirmiş ve herhangi bir sebep olmadan hiçbir yere ve hiçbir düşmana savaş açmamıştır. Ancak gerekli olan durumlarda Müslümanları savaşa teşvik etmiş ve onların şartlar gerektiğinde canlarıyla ve mallarıyla Allah yolunda savaşmalarını istemiştir. O'nun dönemindeki savaşlar incelenirse ya bir savunma savaşıdır,³⁵ ya bir ihanete cevap niteliğindedir ya da saldırıya hazırlanan düşmana cevap verilmektedir.³⁶ 3/625 ve 5/627 yıllarında meydana gelen Uhud ve Hendek Savaşları Mekkeli müşriklerin Medine'ye saldırımları nedeniyle meydana gelmiş savaşlardır. Bu iki savaşta da Hz. Peygamber saldıran tarafta değildir. Saldırıları karşısında Medine'yi korumak için savaşmıştır.

Mekke'nin fethini gerekli kılan durum da müşriklerin ihaneti sonucunda olmuştur. 6/628 yılında Mekkeli müşriklerle Hudeybiye Barış Antlaşması imzalanmıştı ve antlaşmaya göre iki taraf arasında on yıl boyunca savaş olmayacaktı. Ancak Mekkeli müşrikler, antlaşma üzerinden daha iki yıl geçmeden antlaşmayı hiçe sayan davranış içerisine girerek, Müslümanların himayesindeki bir kabileye saldırarak antlaşmayı bozdular. Bunun üzerine Hz. Peygamber Mekke'nin fethine karar vermiştir.³⁷ Bu fethi gerekli kılan durum görüldüğü gibi Müşriklerin antlaşma maddelerine uymamaları olmuştur. Yine Mekke'nin fethinden sonra meydana gelen Huneyn ve Evtâs Savaşları ise Tâif çevresinde oturan Hevâzin kabilesi ile Sakîf kabilesinin birleşerek Müslümanlara karşı

³² Ayetin farklı yorumları için bkz. *Kur'an Yolu Tefsiri*, 1/ 402-407

³³ "Cihad", 147 (B3014).

³⁴ "Cihad ve siyer", 19 (M4541).

³⁵ Ziya Kazıcı, *İslam Kültür ve Medeniyeti* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1996), 91-98.

³⁶ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, çev. Nazire Erinc Yurter (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 365.

³⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, "Siret", 5/55.

savaş hazırlığına başlamaları sebebiyle meydana gelmiştir.³⁸ Verilen örnekler de göstermektedir ki, Hz. Peygamber savaş başlatan taraf olmayıp, gerekli durumlarda savaşa başvurmaya yönelik bir fetih politikası izlemiştir.

Hz. Muhammed kendisinin katılmayıp komutan olarak gönderdiği sahabelerine de savaş konusunda izleyecekleri yolları bildirmiş ve onları şehirden uğurlayacağı zaman ordu komutanı olan sahabilere bazı talimatlar vererek ona göre davranmasını istemiştir. Verdiği talimatta üç durumdan birine göre hareket etmesini istemiş ve bunu yaparken de düşman taraf neyi seçerse ona göre talimatı uygulamasını emretmiştir. Peygamberimizin verdiği talimatlar ise; her şeyden önce karşı tarafı İslam'a davet etmesini bunu kabul etmeme durumunda cizye vergisi vermesini son olarak da Müslüman olma veya cizye verme tekliflerini kabul etmezlerse o taktirde Allah'tan yardım istemesini ve onlarla savaşmasını emretmiştir.³⁹

Resulullah seriyyelerin başında gönderdiği komutanlara Allah'tan korkmalarını ve beraberindekilere iyi muamele etmelerini söyledikten sonra savaş hukukuna dair çok önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Süleyman b. Büreyde'nin (ö.63/682-83 [?]) babası tarafından aktarılan rivayet şöyledir: "Allah yolunda, Allah'ın adıyla savaş. Allah'a küfredenlerle harp eyle! Savaşta ganimete hıyanet etmeyiniz, ahdi bozmayınız, düşmanlarınızın ağız ve burunları kesmeyiniz, çocukları öldürmeyiniz. Müşriklerle karşılaştığınız zaman onları üç şeye davet et, bunlardan hangisini kabul ederlerse onu kabul et ve onlardan elini çek! Onları İslam'a davet et. Müslüman olmayı kabul ederlerse, sen de kabul et ve savaşı bırak. Sonra onlara kendi yerlerini bırakıp muhacirlerin yanına intikal etmelerini emret ve muhacirler için geçerli olan yükümlülüklerin onlar için de geçerli olacağını haber ver. Şayet kabul etmezlerse, Müslüman Arap köylüler gibi olacaklarını, Müslümanlar için geçerli olan Allah'ın hükümlerinin onlar için de geçerli olacağını, Müslümanlarla beraber savaşmadıkça ganimetten faydalanamayacaklarını haber ver. Bunu da kabul etmezlerse cizye vermelerini iste. Eğer kabul ederlerse savaşma; şayet kabul etmezlerse, Allah'a sığın ve onlarla savaş."⁴⁰

Hz. Muhammed'in fetih politikasını şekillendiren bir husus da Kur'an-ı Kerim'de geçen; "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a tevekkül et."⁴¹ emri olmuştur. Bu emir gereğince O, zorunlu durumlarda savaşa hazırlıklı olmakla birlikte barış imkânını her fırsatta değerlendirmiş ve müminlere, Allah yolunda savaşa çıktıkları zaman iyice araştırma yapmaları ve kendilerine barış önerene, dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek gayesiyle, "Sen mümin değilsin!" dememeleri tavsiye etmiştir.⁴²

Kuran'ı Kerim'de geçen "Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik."⁴³ ayeti ile Ebû Musa el-Eş'arî anlattığına göre: "Resulullah bize kendisinin isimlerini şöyle söylerdi: "Ben Muhammed'im, Ahmed'im, (peygamberlerin ardından gelen) Mukaffi'yim, (kıyamette insanların arkamda toplandığı) Hâşir'im, tevbe peygamberiyim, rahmet peygamberiyim."⁴⁴ gibi ifadeler

38 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3/885.

39 Müslim, "Cihad ve Siyer", 3 (M4522).

40 Müslim, "Cihad", 3.; Ebû Davûd, "Cihad", 82.; İbn Mace, "Cihad", 38.

41 el-Enfâl 8/60-61.

42 en-Nisâ 4/94.

43 el-Enbiyâ 21/107.

44 Müslim, "Fedâil", 126.

Hz. Muhammed'in bir rahmet peygamberi olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber de bunun gereği olarak insanların din ve inançlarını rahat ve özgürce yaşayabilecekleri bir vatan kurmak için çalışmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi savaş, onun başvurduğu en son çare olmuştur. Bunu yaparken de can kaybının olmaması veya en az sayıda can kaybı ile savaşın sonlanması için büyük gayret göstermiştir. Hz. Peygamber hayattayken meydana gelen savaşlar, tarihin en az kan dökülen savaşlarından. Yapılan bir hesaba göre yaklaşık olarak onun dönemindeki bütün savaşlarda Müslümanların verdiği şehit sayısı (Bir-i Maûne ve Recî' olaylarında şehit olanlar hariç) yüz otuz sekiz, müşriklerin verdiği kayıp da (Kurayza hariç tutulursa) iki yüz on altıdır.⁴⁵ Bu rakamlar göstermektedir ki, Hz. Peygamber'in (sav) ilke olarak düşmanı yok etmeyi değil kazanmayı tercih ettiğinin bir göstergesidir.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra başlayan döneme Raşid Halifeler Dönemi (632-661) denilmektedir. İslam tarihi açısından, ilk halife Hz. Ebû Bekir'den başlayarak Hz. Ali'ye kadar süren "Raşid Halifeler Dönemi" büyük fetih hareketlerinin yaşandığı bir dönem olmuştur. İslam devletini sırayla yöneten halifeler, fetih, savaş ve barış gibi konularda da Hz. Peygamber'i örnek almışlardır. Onun bu konulardaki emir ve tavsiyelerine bağlı kalarak fetih hareketlerini gerçekleştirmişler ve ordu komutanlarına da bu konuda tavsiyede bulunmuşlardır. Buna örnek olarak Hz. Ebû Bekir'in savaşla ilgili şu emri verilebilir: "Kadınları, çocukları ve yaşlıları asla öldürmeyiniz, meyve veren ağaçları kesmeyiniz, mamureleri harap etmeyiniz, koyun ve deve sürülerini yeme maksadı dışında kesmeyiniz, hurma ağaçlarını kesmeyiniz. Ganimete hıyanette bulunmayınız ve korkak olmayınız."⁴⁶

Bu dönemde yapılan fetihler sadece askerî amaçlarla yapılmış değildir. Bu dönemde yapılan fetihlerin arkasında birden fazla sebep bulunmaktadır. Dinî, siyasi, ekonomik ve toplumsal nedenler bunlardan başlıcalarıdır. Ayrıca İslam dininin yayılması, toplumsal adaletin sağlanması, ekonomik refahın artırılması, Arap dünyasında birliğin pekiştirilmesi ve İslam medeniyetinin yayılması gibi birçok sebep, bu fetihlerin temel itici güçlerini oluşturmuştur. Gerçekleştirilen fetih hareketleri ile İslam Devleti'nin sınırları genişlemiş, İslam Devleti'nin hızlıca büyümesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Bu fetihler neticesinde de farklı kültür ve medeniyetler İslam'la tanışmıştır.

4. El-Cezîre Bölgesi'nin Önemi

İslam tarihinin ilk dönemlerinde el-Cezîre adı, günümüzdeki Güneydoğu Anadolu, Kuzeydoğu Suriye ve Kuzeybatı Irak'ı kapsayan geniş bir bölgeyi tanımlamak için kullanılıyordu. El-Cezîre Bölgesi'nin coğrafi sınırları, Batı yönünde sınır, Fırat Nehri boyunca uzanmakta ve Suriye çölü ile birleşmektedir; bu hattın üzerinde Rakka ve Resulayn gibi önemli şehirler yer alır. Doğu kesimi ise Dicle Nehri'ne kadar ilerler ve Musul havzasını da içine alacak şekilde doğuya açılır. Kuzey hattında, Toros Dağları bölgeyi Anadolu platosundan ayırır; bu alanda özellikle Diyarbakır, Mardin ve Batman gibi şehirler öne çıkar. Güneyde ise el-Cezîre, günümüz Irak sınırlarına giren Zaho, Duhok ve Erbil gibi şehirleri kapsayan kuzey Mezopotamya topraklarıyla sınırlanır. Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmasından kaynaklı kültürel ve tarihi zenginliklere sahip bir bölgedir. Göbeklitepe (Şanlıurfa), Hasankeyf (Batman), Dara Antik Kenti (Mardin) gibi önemli

⁴⁵ Muhammed Hamîdullah, *Hz. Peygamberin Savaşları ve Savaş Meydanları*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1981), 21.

⁴⁶ İmam Mâlik, *Muvatta*, "Cihad", 10.

tarihi alanlar örnek verilebilir. Fırat ve Dicle nehirlerinin geçtiği bir bölgede olduğu için de verimli topraklara sahip olması tarımsal açıdan önemli olmasını sağlamıştır.

5. Bölgedeki İlk Fetihleri Başlatan Sebepler

Bölge, her dönemde önemini koruyan, birçok medeniyete ev sahipliği yapan ve tarihi süreç içinde siyasi olaylarla dikkat çeken yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Sahip olduğu özellikler ve bulunduğu konum itibarıyla Hz. Ömer ve İslam ordularının da önemli hedeflerinden biri olan bu bölgeye çeşitli sebeplerle fetih hareketlerinde bulunulmuştur.

Hiz. Muhammed'in vefatından sonra halife olarak İslam devletinin başına geçen Hiz. Ebû Bekir (ö.634) dönemi kısa sürmüştür. Hiz. Ebû Bekir'in halifelik dönemi zekât vermeyenlerle mücadele edildiği, iç ayaklanmaların sonlandırılması için uğraşıldığı ve irtidat olaylarının bastırılması ile geçen bir dönem olmuştur. Yaşanan bu olaylardan dolayı onun döneminde çok fazla fetih hareketi görülmemiştir.⁴⁷

Kısa bir süre halifelik yapan Hiz. Ebû Bekir'den sonra fetihler dönemini başlatacak olan Hiz. Ömer başa geçmiştir. Hiz. Ömer, İslam tarihinin ikinci halifesi olarak adalet, disiplin ve stratejik zekasıyla tanınan bir lider olmuştur. On yıl süren halifelik döneminde izlediği siyaset politikasıyla İslam fetihlerini adeta zirveye ulaştırmıştır. Öyle ki, Hiz. Ömer 12/644 yılında vefat ettiği zaman, İslam İmparatorluğu'nun hudutları; batıda Mısır, Doğu Akdeniz ülkeleri, Anadolu'nun güneydoğu kesimleri, Azerbaycan, Horasan ve İran'ın güney kesimleri de dahil olmak üzere çok geniş bir sahaya yayılmış bulunuyordu.⁴⁸

Hiz. Ömer'in halifeliği döneminde Anadolu, özellikle el-Cezîre Bölgesi'nin de bir kısmını oluşturan Güneydoğu Anadolu, fetih hareketlerinin yoğunlaştığı önemli alanlardan biri olmuştur. İslamiyet'in Arap Yarımadası'nda doğuşunun ardından hızla yayılarak güçlü bir siyasi yapıya dönüşmesi, beraberinde fetihleri getirmiştir. Anadolu, tarih boyunca Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumunda bulunması ve doğu-batı yönündeki geçiş güzergahında yer alması nedeniyle stratejik ve jeopolitik önemini daima korumuştur.⁴⁹ Bölge jeopolitik konumu, zengin yer altı ve yer üstü kaynakları, ekonomik potansiyeli ve stratejik değerinden dolayı birçok medeniyetin ilgisini çekmiş; bu özellikleriyle Hiz. Ömer'in dikkatini çekerek İslam ordularının öncelikli fetih hedeflerinden biri haline gelmiştir. Bu bölgeye yönelik fetihlerin ardında ise dinî, siyasi, ekonomik ve askerî olmak üzere birçok etken yer almıştır.

6. Siyasi Sebepler

Hiz. Peygamber, Hudeybiye Anlaşması ile geçici de olsa oluşan barış ortamında İslam'ı daha rahat tebliğ imkânı bulmuş ve İslam davetini diğer bölgelere de duyurmak için ülke hükümdarlarına İslam'a davet mektupları göndermişti. Davet mektubu gönderilen devletlerden birisi de Sasanilerdi.

Hiz. Peygamber'in elçisi Abdullah b. Huzafe es-Sehmi, davet mektubunu Kisra'ya ulaştırmış

⁴⁷ Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler* (Konya: Yedi kubbe Yayınları, 2005), 2/237-238.

⁴⁸ Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, 2/238.

⁴⁹ Metin Tuncel, "Anadolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/106-109.

devamında mektubu okuyan İran Kisrası Hüsrev Perviz (II. Hüsrev), Hz. Peygamber'in adının kendi adından önce yazılmasına sinirlenerek uluslararası kuralları hiçe sayıp Hz. Muhammed'in gönderdiği mektubu büyük bir hakaret örneği gösterip yırtmış, elçiyi de dışarı çıkartmıştır. Bununla da kalmamış Hz. Peygamber'i yakalayıp getirmeleri için Medine'ye adam göndermişti.⁵⁰

Dönemin bir diğer güçlü devleti Bizans'tı. Bizans da davet mektubu gönderilen bir ülkeydi. Nitekim Hz. Peygamber, elçisi Haris b. Umeyr el-Ezdi'yi bir mektupla Bizans'a bağlı Busra valisine göndermiş fakat elçi Mûte'ye varınca Bizans'ın diğer valisi Şurahbil b. Amr el-Gassânî tarafından yakalanıp öldürülmüştü. Bu olay Mûte savaşına sebep olacak ve Müslümanlar ile Bizanslılar arasında yüzyıllar boyu sürecek olan silahlı mücadeleleri başlatacaktı.⁵¹ Bunun yanı sıra Kuzey Arabistan'daki kendine bağlı kukla devletler, Müslümanlara karşı tahrik politikaları içindeydi. Dimaşk (Şam) hâkimi Haris bin Ebi Şemmir el-Gassânî de Resulullah'ın elçisini hoş karşılamaması ve Medine'ye karşı harp ilan etmekle tehdit etmesi bu durumu açık bir şekilde göstermektedir.⁵² Kuzeye gönderilen kimi Müslüman davet heyetleri katledilmekle kalmıyor, Bizans'ın hâkim olduğu bölgede Müslümanlığını açıkça söyleyenleri öldürülüyordu. Şam Hristiyanları, Müslüman olanlara karşı Bizans imparatoru önderliğinde düşmanlık yapmaya başlamış Maan valisini Müslüman oldu diye öldürmüşlerdi. Şam valisi de Şam Araplarından Müslüman olanları öldürmüştü.⁵³ Bu bilgiler de gösteriyor ki, ilk kanı onlar dökmüş, ilk savaşı onlar başlatmıştı.

Müslümanlar, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Hz. Ömer döneminde de kendilerine bir saldırı olmaksızın bir topluma savaş açmamışlardır. Hiçbir sebep olmaksızın bir topluma savaş açmamasına verilebilecek en güzel örnek Habeşistan'ın durumudur. Ciddi bir savaş tehlikesi sergilemeyen, anlaşmaları bozmayan yani neticede huzursuzluk yaratmayan ülkelere ne savaş açılmış ne cizye teklif edilmiş ne de Necâşî Müslüman olsa da hukuksal olarak küfür beldesi olan bu yere Müslümanlaşması için baskı yapılmıştır.⁵⁴ Bu durum, İslam fetihlerinin hedef ve gayesini göstermesi açısından güzel bir örnektir.

Hz. Ömer döneminde de İslam devletiyle komşu hâline gelen Bizans ve Sasaniler İslam Devleti'nin sınırlarını tehdit etmeye devam etmişlerdir. Hz. Ömer'in hedefleri arasında yer alan el-Cezîre Bölgesi de bu iki gücün sınır bölgelerinde yer alıyordu. Özellikle Bizans'ın varlığı İslam orduları için bir tehdit oluşturuyordu. Hz. Ömer de bu tehditleri ortadan kaldırmak, İslam Devleti'nin güvenliğini sağlamak ve sınırları korumak amacıyla bölgeyi fethederek İslam toprakları arasına katmak istemiş ve bunu hedeflemiştir.

Bizans hâkimiyetinde bulunan ve el-Cezîre'nin bir kısmını da içine alan Yukarı Mezopotamya, yani bugünkü Güneydoğu Anadolu Bölgesi, İslam orduları için büyük stratejik değer taşıyordu. Bizans'ın bölgedeki varlığı bir tehdit unsuru oluşturduğundan, Hz. Ömer hem bu tehdidi ortadan kaldırmak hem de çevrede fethedilen toprakların denetimini sağlamak ve haberleşmeyi kolaylaştırmak gibi siyasi gerekçelerle bölgenin fethine karar vermiştir.

⁵⁰ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2002), 249.

⁵¹ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 237.

⁵² Ali Muhammed Sallâbî, *Siyer-i Nebi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019), 2/453.

⁵³ Sallâbî, *Siyer-i Nebi*, 2/453.

⁵⁴ Azimli, *Hz. Safvan b. Muattal ve Adıyaman Bölgesinin İslamlaşması*.

7. Dinî Sebepler

İslam tarihinin ilk fetihleri sadece siyasi ve askerî nedenlerle değil, aynı zamanda dinî sebeplerle de şekillenmiştir. Hz. Ömer dönemindeki fetih hareketlerinin temel amaçları arasında da dinî sebepler ön planda olmuştur.

İslami cihat ruhu ve “i’lâ-yi kelimetullah” gayesi ilk fetih hareketlerinde çok önemli bir rol oynamıştır. Din onları başarıya ve zafere ulaştıran önemli ve çok yüksek moral güçlerden biridir. İlk dönem ve Hz. Ömer dönemi fetihlerinin en temel motivasyonunun dinin harekete geçirici gücü olduğu ifade edilebilir. Çünkü İslam’da savaşı emreden ayetlere⁵⁵ bakıldığında bu ayetlerin zulmü engellemeye yönelik emirlerden oluştuğu görülecektir. Kur’an eğer savaşa izin vermişse orda zulüm, haksızlık vardır ve bunlara karşı koymak için savaş meşru görülmüştür.⁵⁶ Bu konudaki emirler, sadece Müslümanların zulme uğraması kaydına bağlanmamış, ezilen bütün insanları kurtarmak gibi bir boyutu da içererek, Müslümanlardan “sadece ezilen Müslümanları” değil, hiçbir din kaydı koymaksızın yeryüzündeki bütün ezilenlerin kurtarılması istenmiştir.⁵⁷ “Niçin kadın, çocuk ve ezilenler için savaşmıyorsunuz?”⁵⁸ ayeti ile Müslümanlara din farkı gözetmeksizin ezilen insanları, ezenlerin boyunduruğundan kurtarma görevi vermekte ve mükâfat olarak bu uğurda ölenlere cennet müjdelenmektedir.⁵⁹

İslam ordusu gerçekleştirmek istediği fetihler için yola çıkarken, içlerinde her zaman dini duyguları ve hedefleri vardı. Kısacası fetihlerin dini gerekçeleri bulunmaktaydı.⁶⁰ Sayıları, düşman ordularından az olmasına rağmen onlara karşı galip gelmişlerdir. Bunun sebebi de dinden kaynaklanan duyguların İslam ordusunu sürüklemesiydi. Bu gerçeği anlayan Bizans Kayseri Heraklius, “Onlar, sizin hayatı, yaşamayı sevdiğinizden daha fazla ölümü ve ahireti seviyorlar.”⁶¹ açıklamasını yaparak yanındaki kişilere İslam ordusunun başarısının sebebini dine, ahiret inancına bağlamıştı. Başka bir örnek ise, Kadîsiye Savaşı öncesi Sasanilerle görüşen Müslüman elçilere, karşı taraftan yöneltilen “Söyler misin bana, eğer dininize girersek ülkemizden çıkıp memleketinize döner misiniz?” sorusuna Müslüman elçiler: “Evet, vallahi ticaret veya herhangi bir ihtiyaç sebebi dışında ülkenize yaklaşmayız.”⁶² demişlerdi. Sonuçta İslam ordusu Hz. Muhammed’in: “...para, şan, şeref, yiğitlik, toprak elde etmek için değil de Her kim kelimetullah (yani kelime-i tevhit) daha âlî olsun diye kıtal ederse onunkisi Allah yolundadır...”⁶³ sözünü kendilerine ilke edinen komutanların emrindeydi ve bu coşku, heyecan ile yola çıkmışlardı.

El-Cezîre Bölgesi’nde yapılan fetihlerde, bölgenin sadece stratejik önemi değil, aynı zamanda sahip olduğu dini geçmiş de Müslümanların dikkatini çekmiştir. Özellikle bu bölgede alan Nusaybin şehri, bu açıdan öne çıkmaktadır. İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların ilgisini çeken Nusaybin, Kur’an ve İslam geleneğinde adı geçen olaylarla bağlantılıdır. Örneğin, Cin Suresi’nde

⁵⁵ el-Bakara 2/193.

⁵⁶ el-Hac 22/39.

⁵⁷ el-Kasas 28/5-6.

⁵⁸ en-Nisâ 4/75.

⁵⁹ Azimli, Hz. Safvan b. Muattal ve Adıyaman Bölgesinin İslamlaşması, 95.

⁶⁰ Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1994), 7/530.

⁶¹ Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah Ezdî, *Fütûhu’s-Şam* (Kahire, 1970), 234.

⁶² Ebû’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Davûd İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 7/67.

⁶³ Buhari, “İlim”, 45 (B123).

bahsedilen ve Hz. Peygamber'e kulak verip O'ndan Kur'an-ı Kerim dinleyen cinlerin Nusaybin cinleri olduğu rivayet edilir. Ayrıca, Hristiyan bir bilgenin Selmân-ı Fârisî'ye son peygamberin gelişi hakkında bilgiler verdiği anlatılır. Bakara Suresi'nin 259. ayetinde geçen, Üzeyir Peygamberin başından geçen ölü bir hayvanın yeniden dirilmesi olayı da bu şehirle ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte, Süleyman Peygamberin Nusaybin'i fethettiğine dair anlatılar da bu kentin dini anlamda taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Tüm bu unsurlar, Müslümanların fetihlerden önce dahi Nusaybin'e olan ilgisinin nedenlerini oluşturur.⁶⁴

Harran, birçok inancın tarihinde derin izler bırakmış nadide yerleşim yerlerinden biridir. Kutsal kitaplarda da adı geçen bu şehir, Hz. Lut'un babası Haran'a atıfla anılır. Hz. İbrahim'in babası Terah, buraya göç etmiş, ömrünü burada tamamlamıştır. Hz. İbrahim ise hayatının ilk 75 yılını Harran'da geçirmiş, ardından Kenan diyarına doğru yola çıkmıştır. Aynı zamanda Harran, Hz. Yakub'un kardeşi Esav'dan gelen tehditten kaçıp sığındığı ve bir süre dayısı Laban'ın yanında yaşadığı kutsal bir mekândır.⁶⁵

El-Cezîre Bölgesi'ne yapılan fetihlerde dini etkenler önemli bir sebep olmuştur. İlk halifeler dinî ve evrensel hedeflerin, fetihlerde asıl amaç olmasına çalışmışlardır.⁶⁶ Fetihler, dinî heyecan ve İslami erdemle⁶⁷ yapılmıştır ancak, toplumsal dinî bir değişim ön plana alınmamıştır ve fethedilen yerlerdeki halklar din değiştirmek için bir zorlamaya tabi tutulmamıştır.

8. Sosyal Sebepler

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İslam fetihleri büyük bir hızla genişlemiş ve el-Cezîre Bölgesi de bu fetihlerden nasibini almıştır. El-Cezîre Bölgesi'nde İslam fetihlerini başlatan sebepler arasında sosyal sebeplerde etkili olmuştur.

Daha önce de belirtildiği gibi El-Cezîre, Bizans ve Sâsânîler arasında sıkışmış bir bölgeydi ve bu bölgede bu iki devlet arasında sürekli savaşlar meydana geliyordu. Bölge halkı ise Bizans yönetiminin sosyal adaletsizlikleri ile de karşı karşıya kalıyordu. Bununla birlikte halkı ağır vergi zulmü altında eziyor ve mezhep değiştirme konusunda baskılar yapıyordu. Bizans'ın tarihine bakıldığında konu ile ilgili birçok yaşanmış tarihi olayda bu durumu göstermektedir. Tarih alanında önemli bir şahsiyet olan İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-tarih* adlı eserinde konuyla ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: Bizans İmparatorluğu'nun tarih sahnesindeki hükümdarları arasında Tedus'un ardından tahta geçen Markiyan, altı yıl süren bir iktidar dönemi yaşamıştır. Saltanatının ilk yılında, İstanbul Patriği Dioskoros'un da etkisiyle önemli bir olay gerçekleşmiş; üç yüz otuz piskoposun katılımıyla dördüncü konsil toplanmıştır. Bu toplantıda, Ya'kûbî mezhebine mensup olanlar diğer Hristiyan mezhepleriyle fikir ayrılığına düşmüş, ciddi muhalefet sergilemişlerdir. Markiyan'ın ardından tahta geçen Büyük Leon, on altı yıllık bir hükümdarlık süresiyle devletin başında kalmıştır. Onun sonrasında ise yine Ya'kûbî inancına bağlı Küçük Leon kısa süreli,

64 Mehmet Azimli, "İslam'ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin'in Fethi.", *Makalelerle Mardin, İstanbul, Haz. İbrahim Özcoşar* 1 (2007), 159.

65 Şinasi Gündüz, "Sabii Geleneğinde Harran", *1. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu* 1/1 (2006), 55.

66 Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 88.

67 Mesut Erdal, "Muhammet Pickthall'ın Cultural Side of İslam Adlı Eserinde Hoşgörü", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 39-60.

bir yıllık bir hükümdarlık dönemi geçirmiştir. Ardından Zenon tahta çıkmış, yedi yıl boyunca imparatorluk yönetimini üstlenmiş ancak bir noktada tahtı oğluna devredip inzivaya çekilmiştir. Fakat oğlu ölünce yeniden yönetime dönmüştür. Zenon'dan sonra, yine Ya'kûbî inancına sahip olan Anastasios (Nestas) Bizans tahtına geçmiş ve yirmi yedi yıl gibi uzun bir süre iktidarda kalmıştır. Onu takip eden imparator Yustin (İustinos) ise yedi yıl boyunca hüküm sürmüştür; bu dönemde Ya'kûbî mezhebine mensup birçok kişiye karşı sert bir politika izlemiş ve onları öldürtmekten çekinmemiştir.⁶⁸

Başka bir örnek de Bizans'ın Kayseri Mavrikos dönemine aittir. Bu dönemde, Süryani halkı Humus yakınlarında bulunan Beytü's-Şems bölgesine zorla toplanmış ve burada tarihin en vahşi katliamlarından biri yaşanmıştır. Kadın, erkek, yaşlı, çocuk ayırt edilmeksizin binlerce masum insan acımasızca katledilmiştir. Bu olay, dönemin zulmünü ve kötü uygulamalarını açıkça gözler önüne sermektedir.⁶⁹

Verilen örnekler de gösteriyor ki, bölgede yaşayan insanlar yaşanan savaşlar ve baskılardan bıkmış bir şekilde yaşamlarını devam ettirmeye çalışıyorlardı. Yaşadıkları bu toplumsal huzursuzluk da bölge halkını yeni bir düzen arayışına girmesine neden olmaktaydı. İslam'ın eşitlik ve adalet vurgusu, sıkıntı ve baskı altında kalan bölge insanı için bir umut kaynağı olmuştur. İslam fetihleri, bölgede özellikle Hristiyanlık başta olmak üzere birçok din ve mezhep için kurtarıcı güç olmuştur. Örneğin Süryaniliğin bölgede yüzyıllar boyunca yaşamasını sağlamıştır. Bölgenin önemli şehirlerinden Şam'ı Müslümanlar kuşattığında, Dimaşk başpapazı Müslümanların şehri fethetmeleri için Hâlid b. Velîd'e hademe göndermiştir.⁷⁰ Aynı şekilde bölgede yaşayan Hristiyanlar, bölgede fetih hareketlerinde bulunan İslam ordusunu Hama bölgesi civarında çalgı eşliğinde kutlamalar yaparak karşılamışlardır.⁷¹ Belâzürî'de geçen benzer bir rivayette ise; Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Hama üzerine yürüyüp bölge halkı kendisine itaat edince o da kendileriyle başları için cizye, toprakları için haraç ödemeleri şartıyla antlaşma yapıp buradan sonra Şeyzer'e gitmişti. Oranın halkı da yanlarında tef çalanlarla birlikte Ebû Ubeyde b. el-Cerrah'a itaat ettiklerini gösteren hareketler yaparak karşılamışlar ve Hama halkının kabul ettiği şartların aynısına razı olmuşlardır.⁷² Kuzey Irak'taki Nestûrîler ise mezhep baskısından bıktıkları için Müslümanlığa geçmişlerdir.⁷³

Bu bilgiler bağlamında, Hz. Ömer ve İslam ordularının fethettikleri bölgelerde hoşgörülü bir yönetim anlayışı benimsemesi, İslam'ın getirdiği adalet, eşitlik, huzur ve güven ilkeleri ile Bizans'ın baskı, ağır vergileri ve sosyal alandaki adaletsizliklerinden bıkan yerel halk için, İslam dininin kolayca benimsenmesini ve bölge halkının desteğini kazanmasını kolaylaştırmıştır.

9. Ekonomik Sebepler

Hz. Ömer dönemi, İslam Devleti'nin siyasi, askerî ve ekonomik açıdan büyük bir güç kazandığı

⁶⁸ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 1/204-205.

⁶⁹ Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi* (Ankara: Ayraç Yayınları, 1998), 1/324.

⁷⁰ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 132.

⁷¹ Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, çev. Ali Zengin (İstanbul: Risale Yayınları, 1995), 42.

⁷² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 154.

⁷³ Ebû'l- Fazl İzzeti, *İslamın Yayılış Tarihine Giriş*, çev. Cahit Koytak (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984), 124.

ve sınırlarının genişlediği bir dönem olmuştur. Bu süreçte gerçekleştirilen fetihlerin, yalnızca dinî ya da siyasi değil, ekonomik nedenlerle de şekillendiği görülmektedir. İlk dönem tarihçilerinden Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde, Arapların içinde bulundukları geçim zorlukları ve kaynaketersizliği sebebiyle komşu bölgelere yöneldikleri ve bu topraklara yerleşmeye başladıkları açık bir şekilde ifade edilmektedir. Örneğin, Hz. Ömer'in Irak'a gönderdiği Ebû Ubeyd uğradığı yerlerdeki Arapları cihada ve ganimet elde etmeye davet etmiştir. Onun bu davetini pek çok kimse kabul edip kendisiyle gelmiştir.⁷⁴ Önemli Arap şairlerinden olan Ebû Temmâm el- Hamâse adlı divanında bu hususu bir beytinde şu şekilde ifade etmektedir: "Sen Firdevs cennetine kavuşmak için bu uzak diyarlara göç etmedin. Fakat öyle zannediyorum ki, ekmek ve hurma ihtiyacı (geçim sıkıntısı) seni (bu harplere) sürükledi."⁷⁵

Hz. Ömer döneminde İslam Devleti'nin sınırları genişlemiş ve buna bağlı olarak da ekonomik giderleri artmıştır. El-Cezîre Bölgesi de stratejik ve ekonomik öneminden dolayı İslam fetihlerinde öncelikli hedeflerden biri olmuştur. Bu bölgenin ticaret yollarının kesişim noktasında yer alması, yeraltı ve yerüstü zenginliğe sahip olması ve tarım ve hayvancılık açısından verimli topraklara sahip olması gibi nedenlerden dolayı tarih boyunca tüm devletlerin ilgisini çektiği gibi İslam Devleti'nin de ilgisini çekmiştir. Bölgenin ele geçirilmesi, İslam Devleti'nin ticari kontrolünü artırmak ve ekonomik gelirlerini çeşitlendirmek için stratejik bir adımdı. Çünkü ticaret yollarını denetim altına almak hem ekonomik zenginlik hem de İslam Devleti'nin siyasi gücünün genişlemesi anlamına geliyordu.

Ekonomik giderlerin artması ve nüfusun çoğalmasıyla birlikte, yeni yerlerin ve bölgelerin fethedilmesi kaçınılmaz bir ihtiyaç haline gelmiştir. Hz. Ömer döneminde El-Cezîre Bölgesi'nde gerçekleştirilen İslam fetihlerinde ekonomik unsurlar etkili olmuş olsa da bu fetihlerin temel amacı ekonomik kazanç ya da yağma değil, daha çok dinî ve siyasi hedefler doğrultusunda hareket etmek olmuştur. Şu olay Müslümanlar için meselenin para olmadığını göstermesi açısından güzel bir örnek olacaktır. Müslümanların komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Şam Bölgesi fetihleri sırasında Bizans ordusunun Yermük Savaşı için üzerlerine geldiğini öğrenince paranın en fazla lazım olduğu bir savaş döneminde Hıms halkından daha önce almış olduğu cizye vergisini geri vererek onlara şunları söylemiştir: "Bu savaş dolayısıyla meşgul olduğumuzdan sizlere yardım edemeyeceğiz ve sizleri koruyamayacağız; emniyetiniz kendinize aittir."⁷⁶

Aynı zamanda bölgenin ticaret yolları üzerinde bulunması, zengin doğal kaynaklara sahip olması ve özellikle halkın Bizans'ın ağır vergilerinden kurtulma isteği, fetihlerin ekonomik dinamiklerini oluşturmuştur denilebilir. Çünkü bu bölge o dönemde Bizanslıların elindeydi ve Bizanslılar burada da güçlük içindeydi. Monofizit olan Arami halk, vergilerle Grekler tarafından eziyet görmekteydi.⁷⁷ Bu bölgeye yapılan fetihler ile sadece İslam Devleti'nin topraklarını ve hakimiyet alanlarını genişletmekle kalmamış, ekonomik refahın artmasını ve ticaretin canlanmasını sağlamıştır. İslam Devleti'nin adaletli ve hoşgörülü ekonomik politikaları sayesinde fethedilen bölgelerde kalıcı bir düzen kurulmasına katkı sağlamıştır.

⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 286.

⁷⁵ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1980), 220.

⁷⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 160.

⁷⁷ Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 91.

İslam fetihlerinin, özellikle Hz. Ömer döneminde hız kazanması, bu askerî hareketlerin arkasında yatan gerekçeler üzerine tarihçiler arasında çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Bu dönemdeki fetihlerin sadece dinî değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal sebeplerle de gerçekleştirildiği yönünde farklı görüşler mevcuttur.⁷⁸ Bu dönem fetihleri birçok yazar tarafından farklı bakış açısı ve görüşü ile değerlendirilmiştir. Örneğin Amerikalı tarihçi ve düşünür W. Durant, bu fetihleri, iklim şartlarının yol açtığı kıtlık nedeniyle Arapların daha verimli ve zengin kuzey topraklarına yönelmesi olarak yorumlamıştır.⁷⁹ İtalyan şarkiyatçı Caetani ise, bu hareketleri açıklıkla mücadele eden insanların mecburi bir göçü şeklinde değerlendirirken,⁸⁰ Gairdner ise fetihleri daha sert bir bakış açısıyla, yağma amacı güden savaşlar olarak nitelendirmiştir.⁸¹ Tüm bu farklı yorumlar, İslam fetihlerinin nedenleri konusunda fikir birliğinin olmadığını ve her tarihçinin kendi bakış açısına göre değerlendirmelerde bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç

İslam, kelime anlamından da anlaşılacağı gibi “barış, güven” temeli üzerine kurulu bir dindir. İnsanlar ve toplumlar arasındaki sorunların da barış yolu ile çözülmesi istenilmiş, savaşın son çare olarak başvurulması gereken bir çözüm yolu olması gerektiği vurgulanmıştır.

İslam tarihinde Müslümanların yaptıkları savaşlara verilen isim olan fetih kelimesi; “açma, yol gösterme, zafere ulaştırma” gibi anlamlara gelir. Bu kavramda önemli olan toprakları değil insanların gönüllerini fethetmektir. Bunu gerçekleştiren Müslüman ordusu da İslam’ı farklı bölgelere savaş yoluyla değil gönülleri kazanarak o bölgelere yerleştirmeyi amaçlamıştır. İslam fetih politikasının merkezinde de bu anlayış vardır. Ayette vurgulanan; “Bir insanı öldüren tüm insanlığı öldürmüş gibidir, bir canı yaşatan da tüm insanları yaşatmış gibidir.”⁸² uyarısı gereği İslam’da öldürmek değil, yaşatmak esas olmuştur.

İslam dininin peygamberi olan Hz. Muhammed’de, fetih hareketlerinde, İslam’ın yayılmasını sağlamak, adalet ve hoşgörüyü topluma yerleştirmek, düşman saldırılarına karşı savunma yapmak gibi amaçlar doğrultusunda fetih hareketlerinde bulunmuş ve bu minvalde suçsuz insanların, çocukların, din adamlarının öldürülmesini yasaklamış bölge halkının ibadethanelerine zarar verilmemesini emretmiştir.²

Hz. Muhammed’in vefatından sonra başlayan Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde fetih hareketleri Müslümanların ikinci halifesi Hz. Ömer döneminde zirveye ulaşmıştır. Hz. Ömer, örnek aldığı Hz. Peygamber gibi fetihleri yalnızca toprak kazanımı olarak görmemiş, İslam’ın evrensel ilkelerini ve mesajını daha geniş bölgelere duyurmayı amaçlamıştır. Bu dönemde fethedilen yerdeki bölge halkına hiçbir zaman İslam’ı kabul etmeleri için baskı yapılmamış, Müslim-Gayrimüslim ayrımı yapılmadan tüm halka hoşgörülü ve eşit bir şekilde davranılmış ve o şekilde yönetilmişlerdir.

El-Cezîre Bölgesi, tarih boyunca sahip olduğu jeopolitik konum, verimli tarım alanları, zengin yer altı kaynakları ve stratejik geçiş yolları nedeniyle pek çok medeniyetin ilgisini çekmiştir.

⁷⁸ Marshall G. S Hodgson, *İslam’ın Serüveni*, çev. Heyet (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 1/150.

⁷⁹ Will Durant, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Orhan Bahaeddin (İstanbul: Elips Kitap, 2004), 13.

⁸⁰ Leone Caetani, *İslam Tarihi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın (İstanbul, 1927), 113.

⁸¹ W.H.T Gairdner, *Batının İslam Korkusu*, çev. Hüseyin Küçükkalay (Konya: Esra Yayınları, 1995), 50.

⁸² el-Mâide 5/32.

Bölge, yalnızca fiziki avantajlarıyla değil, aynı zamanda farklı kültür, din ve etnik yapıların kesişme noktası olmasıyla da tarihsel süreçte ön plana çıkmıştır. Bu çok katmanlı yapı, bölgenin sürekli bir güç mücadelesine sahne olmasına neden olmuş ve farklı milletlerin burada hâkimiyet kurmak adına giriştiği siyasi ve askerî rekabetleri tetiklemiştir. Bu çerçevede, Hz. Ömer döneminde geliştirilen İslam fetih politikalarının el-Cezîre'yi öncelikli hedeflerden biri olarak belirlemesi, yalnızca askerî gerekliliklerle değil, stratejik, dini, ekonomik ve toplumsal faktörlerin bütünsel bir değerlendirmesiyle açıklanabilir.

Hz. Ömer'in hilafeti döneminde gerçekleştirilen fetih hareketleri, salt toprak kazanımı ve askerî üstünlükle sınırlı kalmamıştır. Onun liderliğinde yürütülen fetihler, aynı zamanda İslam'ın temel değerlerini –adalet, eşitlik, toplumsal düzen ve dinî hoşgörü– yeni coğrafyalara taşıma amacı gütmüştür. Özellikle uzun süre Bizans ve Sasani yönetimlerinin tahakkümü altında kalmış yerel halklar açısından bu yeni yönetim anlayışı önemli bir değişimi temsil etmiştir. Hz. Ömer'in uyguladığı yönetim modeli, yalnızca Müslümanlara değil, bölgedeki gayrimüslim topluluklara da cizye karşılığında güvenlik, ibadet özgürlüğü ve sosyal haklar tanımıştır. Bu yaklaşım, fethedilen topraklarda kısa sürede bir toplumsal kabul ortamının oluşmasına zemin hazırlamış ve yerel halkın İslam'a karşı gönüllü bir yönelim geliştirmesini sağlamıştır.

Dolayısıyla el-Cezîre'nin fethi, Hz. Ömer dönemi İslam siyasetinde çok boyutlu bir sürecin ürünü olarak değerlendirilmeli; sadece askerî başarı değil, aynı zamanda yeni bir medeniyet modelinin tesisi şeklinde okunmalıdır. Bu yönüyle söz konusu fetihler, İslam'ın yayılmasında kalıcı etkiler yaratmış, bölgenin uzun vadeli dönüşümüne öncülük etmiştir.

Kaynakça

- Azimli, Mehmet. *H. Safvan b. Muattal ve Adıyaman Bölgesinin İslamlaşması*. Diyarbakır: Adıyaman Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.
- Azimli, Mehmet. "İslam'ın İlk Fetih Yıllarında Nusaybin ve Klasik İslam Kaynaklarına Göre Nusaybin'in Fethi." *Makalelerle Mardin, İstanbul, Haz. İbrahim Özcoşar* 1 (2007), 159.
- Becker, Carl Heinrich. "Die Ausbreitung der Araber". *Islamstudien* 1 (1924), 89-90.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-Sahîh*. çev. Hanefi Akın. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2019.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Camiu's-Sahîh*, Hadislerle İslam. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.
- Caetani, Leone. *İslam Tarihi*. çev. Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul, 1927.
- Caetani, Leone. *Studi di Storia Orientale*. Milan, 1911.
- Crone, Patricia. *Slaves on Horses The Evolution of the Islamic Polity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Çelik, Mehmet. *Süryani Tarihi*. Ankara: Ayraç Yayınları, 1998.
- Durant, Will. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Elips Kitap, 2004.
- Erdal, Mesut. "Muhammed Pickthall'ın Cultural Side of İslam Adlı Eserinde Hoşgörü". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 39-60.
- Ezdî, Ebû İsmail Muhammed b. Abdullah. *Fütûhu's-Şam*. Kahire, 1970.
- Fayda, Mustafa. "Fetih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/467. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muĥîṭ*. çev. Mustafa Koç- Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Gabriel, Francesco. *Muhammad and the conquests of Islam*. Milan: world university library, 1968.
- Gairdner, W.H.T. *Batının İslam Korkusu*. çev. Hüseyin Küçükcalay. Konya: Esra Yayınları, 1995.
- Gündüz, Şinasi. "Sabii Geleneğinde Harran". *1. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu* 1/1 (2006), 55.
- Hamîdullah, Muhammed. *H. Peygamber'in Savaşları*. çev. Nazire Erinç Yurter. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Hitti, Philip K. *Arap Tarihinin Mimarları*. çev. Ali Zengin. İstanbul: Risale Yayınları, 1995.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1980.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Heyet. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Davud. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*. çev. M.Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İzzetî, Ebu'l-Fazl. *İslamın Yayılış Tarihine Giriş*. çev. Cahit Koytak. İstanbul: İnsan Yayınları, 1984.
- Kazıcı, Ziya. *İslam Kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.
- Kitapçı, Zekeriya. *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2005.
- Mantran, Robert. *İslam'ın Yayılış Tarihi*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Muir, William. *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*. London: The Religious Tract Society, 1898.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's- Sahîh*, Hadislerle İslam. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.
- Özaydın, Abdülkerim. "Becker, Carl Heinrich". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/288-289. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Özel, Ahmet. "Cihad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/530. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1994.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Siyer-i Nebi*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2019.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2002.
- Shoufani, Elias. "Al-Riddah and the Muslim Conguest of Arabia". *University of Toronto Press*, 147.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Caetani, Leone". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Şakiroğlu, Mahmut H. "Gabrieli, Francesco". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-1/461-462. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Tuncel, Metin. "Anadolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/106-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Woodhead, Christine. "MUIR, Sir William". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/94. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

kalemname

10. Yıl

Kırıkkale University The Journal of Faculty of Islamic Sciences